

Հասմիկ ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԱՆՀԱՏ ԵՐԱԺԻՇՏՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ (V-XV դդ.)

Հայ միջնադարյան մշակութային մթնոլորտում մասնագիտացված երգարվեստը զարգացել է մի կողմից խիստ կանոնակարգված օրինաչափությունների հիմքով, մյուս կողմից անհատական արվեստին պատշաճ բնորոշիչներով: Միջնադարյան երաժիշտը մեկ անձի մեջ հաճախ միավորել է և՛ հեղինակին, և՛ կատարողին:

«Դժբախտաբար,- գրել է Մ. Աբեղյանը,-մեր հոգևոր երգերի հեղինակները մեծ մասամբ անհայտ են. մենք չգիտենք, թե մեր որ երգն ումից և երբ է գրված: Սակավաթիվ ծանոթություններն այդ մասին XIII դարից են գալիս, կամ երգերի ժողովածուների՝ Շարակնոցների մեջ գրված տեղեկություններն են, որոնք նույնպես շատ հին չեն, որովհետև Շարակնոցի շատ հին ձեռագիր չունենին»:¹

Ավելին, Շարակնոցներում տեղ գտած հեղինակային տարանջումները հանգեցրել են դրանց հիմքում լոկ ավանդություն դիտելու տեսակետին: Շարակնագիտական մի շարք աշխատություններում մատենագրական այլ աղբյուրների օժանդակ տվյալների հիման վրա բացահայտվել են այդ ավանդությունների ճշմարտացիության կարևոր կողմեր: Այստեղ պատմագրությունը մի արժեքավոր աղբյուր է, որը նաև կարևոր կողմնորոշիչ դեր ունի: Պատմագրական աղբյուրների հնարավորին չափով ամբողջական ուսումնասիրումը հնարավորություն կնձեռնի ստեղծելու հայ միջնադարյան անհատ երաժիշտների մասին հավաստի տվյալների մի հանրագումար, որը առայսօր բացակայում է հայագիտության մեջ: Մույն աշխատանքը մի փորձ է՝ լրացնելու այդ բացը V-XVդդ. պատմագրության սահմաններում: Կարելի է տարբերել պատմագրական տվյալների երկու խումբ.

ա) Տվյալներ, որոնք հավաստում են միջնադարյան որևէ հեղինակի երաժշտական գործունեությունը, առանց կոնկրետ ստեղծագործության հիշատակության:

բ) Տվյալներ, որոնք հավաստում են միջնադարյան որևէ հեղինակի կոնկրետ ստեղծագործությունը (կամ ստեղծագործությունները):²

Անդրադառնալով առաջին խմբի վկայություններին ու հիշատակություններին: Դրանց մի ստվար մասը վերաբերում է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի երաժշտական գործունեությանը, որ նրանք ծավալել են գրերի ստեղծումից հետո: Ծիշտ է, պատմագրական տեղեկությունները մասնավորեցված չեն, ընդգրկում են լայն տեսադաշտ՝ ներգրավելով նաև նրանց գործունեության երաժշտական կողմը: Դրանց մի մասը վերաբերում է գրերի գյուտից հետո Մաշտոցի և Սահակի քարգմանչական աշխատանքներին, մյուս մասը՝ նրանց մանկավարժական գործունեությանը:

Անշուշտ, վկայությունների առաջին խումբը պետք է բնութագրել ավելի լայն իմաստով, քանի որ քարգմանչական աշխատանքը վերաբերել է քրիստոնեական ողջ ծիսակարգի հայացմանը: Կորյունի վկայությամբ, Աստվածաշունչը քարգմանվել է Մաշտոցի ու Սահակի համատեղ աշխատանքով՝ «ի ձեռն երկուց հաւասարելոց»³ կամ, ավելի ստույգ՝ նրանց ղեկավարությամբ:⁴ Այս վկայությունները հաստատում են, որ երկու նշանավոր գործիչները անմիջականորեն մասնակցել են նաև հայոց եկեղեցու բարեկարգչական աշխատանքներին: Ըստ Կորյունի՝ «Եւ դարձեալ բազում և անհարմար գունդս վանականաց ի շէնս և անշէնս, դաշտականս և լեռնականս, անձաւամուտս և արգելականս բնակեցուցեալ հաստատեր»:⁵ Պատմիչ

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. Գ, էջ 527-528:

² Նշենք, որ երկրորդ խումբը ինքնըստինքյան իր մեջ կրում է նաև առաջինի առանձնահատկությունները

³ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով ի ձեռն պրոֆ. Մ. Աբեղյանի, Եր., 1941, էջ 27-29:

⁴ Դազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 28-29:

⁵ Կորյուն, Վարք Մաշտոցի..., էջ 80:

Ղազար Փարպեցին Մահակ Պարթևի գործունեության արգասիքն է համարել զարդարված եկեղեցական արարողությունները. «Եւ տարեալ ի գլուխ սրբոյ հայրապետին Հայոց Մահակայ զգործ մեծ հոգևոր վաստակոյն՝ կարգեցան վաղվադակի յայնմհետև դպրոցք հօտին ուսմանց. բազմացան դասք գրչաց, արևեալս առնելով զմիմեանքք. զարդարեցան պաշտամունք սուրբ եկեղեցոյ. յորդորեցան բազմութիւնք արանց և կանանց ժողովրդոց ի տոնս Փրկչին և ի ժողովս մարտիրոսաց: Որք շահեալք լի հոգևոր օգտի՛ ընթանային խնդալիցք ի հաղորդմանն մեծի խորհրդոյն, արձակեալք յիրաքանչիւր ի տունս, մեծամեծք և տղայք, *սաղմոսելով և կցորդս ասելով ընդ ամենայն տեղիս*, ի հրապարակս և ի փողոցս առտնին»:⁶ Որոշ այլ արժեքավոր վկայություններով էլ հավաստվում է Մաշտոցի և Մահակի մանկավարժական գործունեությունը: Այսպես. ըստ Խորենացու՝ «Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և հրամանաւ Վռամշապիոյ և մեծին Մահակայ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, *փափկածայնս և երկարոգիս, և դպրոցս զկարգեաց յամենայն զավատս*»:⁷ Ըստ Կորյունի «Անդ էր այնուհետև չարբենալ զինով, այլ առաւելով հոգւով, և պատրաստել զսիրտս *երգովք հոգեւորօք*, ի փառս ի գովութիւն Աստուծոյ»:⁸ Այս մասին Կիրակոս Գանձակեցին հիշատակել է. «Եւ ժողովեն այնուհետև մանկունս բազումս և ուսուցանեն զբովանդակ աշխարհս և բաժանեն զմանկունս մատաղս և քաջուսմունս, *փափկածայնս և երկարոգիս* յերկուս, և կարգեն դպրոցս ասորերեն և հունարեն... *Սոքա երգեցողք ծիծռունք տատրակք քաղցրախօսք և ողջախոհք*, սրբութեան սիրիչք և աղտեղութեան անարգիչք»:⁹ Այստեղից ակներև է դառնում երգ-երաժշտության ունեցած արժանի տեղը ժամանակի կրթական համալիրում: Մաշտոցի և Մահակի ջանքերով հիմնադրվել են հայոց այն վարդապետարանները, որոնք ավելի ուշ՝ հատկապես զարգացած ավատատիրության դարաշրջանում լի են եղել փիլիսոփա երաժիշտներով, և որտեղ, սկսած VI դարից, դասավանդվել են «տրիվիում» և «քվատրիվիում» դասընթացները:¹⁰

Պատմագրական վկայությունները լիովին հավաստում են, որ V դարի սկզբում հայոց քրիստոնեական ծիսակարգի բարեկարգումը ղեկավարել են Մեսրոպ Մաշտոցն ու Մահակ Պարթևը:

Մասնակցե՞լ են արդյոք երկու մեծ գործիչները ծիսակարգի երաժշտության բարեկարգմանը: Այս մասին ուղղակի հիշատակություններ չկան, սակայն որոշ վկայություններում դա լիովին ենթադրվում է: Այդ տեսակետից բացառիկ արժեք է ներկայացնում Ղազար Փարպեցու հիշատակությունը Մահակ Պարթևի մասին. «...որոց օգնելով զօրէր երանելին Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերեն աթոթայսն ըստ կարգման սիրվբայիցն Յունաց, ստեյ հարցմամբ և ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Մահակայ որ յոյժ առցեալ անցուցանէր վարժիւք զբազում գիտնովքն Յունաց, եղեալ կատարելապէս հմուտ *երգողական տառիցն* և հռետորական յորդասաց յայտնաբանությամբ, ևս առաւել տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն ցուցանիր»:¹¹ Հայագիտության մեջ «երգողական տառից» արտահայտությունը դիտվել է «երաժշտական տառերի» իմաստով: Այսպես. ըստ Մ.Աբեղյանի՝ «որ Մահակ Պարթևը կատարելապէս հմուտ է եղել «երգողական տառիցն», կնշանակի՝ իրական հիմք ունի Ծարակնոցի հաղորդումը, թե «նախ սուրբ Մահակ և Մեսրոպ ասացին *գութն եղանակավոր ձայնսն*», հավանորեն և այն, որ նրանք հեղինակ են եղել կցուրդների»:¹² Ծարակնոցի և մատենագրական այլ աղբյուրների տեղեկություններին դեռևս կանոնադառնանք: Այժմ նշենք, որ հետազայում «երգողական տառերի» համակողմանի քննությունը բերել է այն

⁶ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն..., էջ 17:

⁷ Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1865, էջ 247:

⁸ Կ ո ղ յ ո ճ ի ն, Վարք Մաշտոցի, էջ 82:

⁹ Կ ի Ր ա կ ո ս Գ ա ն ճ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1961, էջ 26-27:

¹⁰ Տե՛ս Գրիգոր Մագիստրոս, Թղթեր, Ալեքսանդրապոլ, 1910, էջ 72, 109:

¹¹ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն ... , էջ 15-16:

¹² Մ. Ա բ ե ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 531:

եզրահանգմանը, որ, ինչպես նշել է Ն. Թահմիզյանը, Սահակ Պարթևը «հմուտ է եղել հունական ձայնավոր տառերին վերաբերող երաժշտա-քերականական հիմնավորք ուսմունքի մասնահատուկ բնագավառում»¹³, մաս «ընդհանրապես երաժշտարվեստի հարցերում»¹⁴ Այս առումով «խոսում» է մաս Ղազար Փարպեցու «տեղեկացեալ փիլիսոփայական արուեստիցն» արտահայտությունը: Հայտնի է, որ միջնադարում *փիլիսոփան* մաս երաժիշտ-երգահանի կոչումն է եղել: Հիշենք Ներսես Շնորհալու այն վկայությունը, թե «ունիմք սովորաբար փիլիսոփայ ասել որք *յերաժշտական արհեստս կատարեալք են*»¹⁵ Ղազար Փարպեցու հիշատակությունը թույլ է տալիս Սահակ Պարթևին դիտելու որպես ժամանակի նշանավոր երաժիշտ գիտնականներից մեկը:

Այժմ անդրադառնանք Մաշտոցի երաժշտական գործունեությանը նվիրված հիշատակություններին: Այդպիսի տեղեկություններ պահպանվել են, թեև վաղ միջնադարյան աղբյուրներում դրանք չեն հանդիպում: Այդ մասին կարևոր տեղեկություն ունի XII-XIII դդ. մատենագիր Կարապետ Սասնեցին՝ Մաշտոցին նվիրված ներբողում, որտեղ ասվում է, «Եւս և զփառս թագաւորաց և զպատիւս իշխանաց և զգովութիւնս յըսմկաց, զծաղկահոտ զհմիսն, և զարուեստաւոր մատռուակսն, *զբաղցրածայն տալիդս՝ և զուշատար ջնարս*, և զգողտրիկ կերակուրս, և որ ինչ մասունք հետևին սոցա: ... Սանճեր զլեզուն և աղխեր զշրթունսն, ոչ շարժիլ և ոչ բանիլ ի բանս ունայնս, այլ պարապել միշտ աստուածաշունչ մատենից. *յարմարէր զբերանն քնար՝ և զատամունսն լար, զշրթունսն մատունք, և զլեզուն կնտրնդոց. և զհոգին խառնեալ ընդ Աստուծոյ հոգւոյն, և լեալ երաժիշտ՝ երգէր քաղցրածայն զերգս հոգևորս ի փառս սուրբ երրորդութեան*»¹⁶:

Մերոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի երաժիշտ լինելը առանձնահատուկ նշանակություն է ձեռք բերում այն գիտական կարծիքի հիմնավորման համար, որի համաձայն՝ երկու մեծերի գործունեության արգասիքն է համարվում ՈՒՔձայնի համակարգումը: Այս տեսակետից հետաքրքիր աղբյուրներ են հանդիսանում Առաքել Սյունեցու (XV դ.), Ստեփանոս Չիք Ջուղայեցու (XVII դ.) և Հակոբ Սսեցու (XVII դ.) չափածո ստեղծագործությունները.

Նոցա զըլուխըն ամենին
Մերոպ, Սահակ էր պարթևին,
Բուն թարգմանիչք հայոց ազգին,
Մուրք երաժիշտք աստուածային
Այնք որ ութեակ ձայնս կարգեցին,
Եւ կըրկնակի Ստեղի եղին:¹⁷

Նախ մեծ Մերոպ Տարօնեցին
Ըզկարգ Աղցիցն ամենկին:¹⁸

Նախ Աղցաց կարգն է Մերոպայ:¹⁹

Համադրելով այս քերթվածքները պատմագրական հիշատակությունների հետ, Ն. Թահմիզյանը եկել է այն եզրակացության, որ առաջինները երկրորդների մասնավորեցումն են:²⁰ «Մերոպ Մաշտոցն ու Սահակ Պարթևը ձայնեղանակների վերանայման ու վերակարգավորման գործը նույնպես պետք է գլուխ բերած լինե-

¹³ Ն. Թահմիզյան, *Սահակ Պարթևը և հայ եկեղեցական երգարվեստը, Էջմիածին, 1973, 1, էջ 10:*

¹⁴ Նույնը:

¹⁵ Ն. Թահմիզյան, *Ներսես Շնորհալին երաժիշտ և երգահան, Եր., 1973, էջ 15-16:*

¹⁶ Ներբողեան յաղագս վարուց սրբոյն Մերոբայ, ասացեալ Կարապետ եպիսկոպոսի եւ Վարդապետի Սասնեցոյ, «Արարատ» 1897, էջ 379-380:

¹⁷ Առաքել Սյունեցին և իր քերթուածքները, Վենետիկ, 1914, էջ 322-323:

¹⁸ Բերվում է ըստ Ն.Թահմիզյանի «Մերոպ Մաշտոցն ու հայոց հոգևոր երգարվեստը» հոդվածի, «Բանբեր մատենադարանի», 1964, հ. 7, էջ 175:

¹⁹ Նույնը:

²⁰ Ն. Թահմիզյան, *նշվ. աշխ., էջ 173:*

ին,-համոզված է Ն. Թահմիզյանը,- որովհետև նրանք V դարի մշակութային խոշոր շարժման ռահվիրաներն էին և, որպես այդպիսիք, կարևոր շատ գործերի նախաձեռնողը: Այնուհետև նրանք իրենց շրջապատի ամենագարգացած գործիչներն էին, և, հետևաբար, երաժշտության տեսության ու գործնականին էլ քաջատեղյակ մարդիկ: Նրանք պատասխանատու էին ծեսի և արարողության նաև երաժշտական մասի բարեկարգման համար: Առաջինը՝ իր պաշտոնի բերումով, իսկ երկրորդը՝ վարդապետի և ուսուցչի իր հասարակական մեծ դիրքով»:²¹

Մտքույ Մաշտոցի և Մահակ Պարթևի գործի շարունակողներից մեկը Հովհան Մանդակունին է, որը, համաձայն Հովհաննես Դրասխանակերտցու հիշատակության, ողջ ժամկարգության բարեկարգողն էր. «Եւ զկնի նորա (Գյուտ կաթողիկոսին) յաջորդէ զաթոռ հայրապետութեան Յոհան Մանդակունի, որ առլցեալ իսկ էր ամենայն հոգևոր հանճարով, և կարգս յօրինեալ ճոխացուցանէ պայծառապէս զամենայն աղօթական ժամկարգութիւնս եկեղեցւոյ սրբոյ. և յարդարէ ևս առս զգուշացուցիչս դիտաւորական կենցաղոյս, որ բերէ զոգուցն փրկութիւնս»:²² Այս կարծիքին է նաև Կիրակոս Գանձակեցին. «Եւ...Յովհան Մանդակունի ... բազում կարգաւորութիւնս եմոյծ յեկեղեցի՝ կարգեաց քարոզս աղոսեացիցն և զաղօթս նոցա զերրորդ ժամուն և զվեցերորդին, և զեկեղեցւոյ հիմնարկէքն, և ժամահարի, սկիհ և մաղզմայի, և զհրք, և կնունք, և խաչ օրհնել և պսակ, զայս ամենայն նորա կարգեալ է»:²³ Այս և այլ մատենագրական աղբյուրների վրա հիմնվելով՝ Ն.Թահմիզյանը ամբողջացրել է V դարի նշանավոր կաթողիկոսի մեծ վաստակը՝ գրելով. «Նա նոր նյութերով հարստացրել և խմբագրել է հայկական առաջին կանոնացված երգարանը - հիմնավորը Աղոթարան-ժամագիրքը, քարգմանել է (հունարենից) մի քանի Պատարագամատույցներ և խմբագրել ու հաստատել է հայոց Պատարագամատույցը: ... Իր տաղանդավոր ստեղծագործություններով Մանդակունին մպաստել է հայոց ինքնուրույն նորաստեղծ հոգևոր երգի հետագա արգագմանը»:²⁴

Այլոց մասին մանատիպ հիշատակությունները որոշ դեպքերում սուր վիճաբանությունների առիթ են հանդիսացել, հատկապես, երբ բացակայել կամ շատ սակավ են եղել համաբնույթ օժանդակ աղբյուրները: Այսպես. ժամանակին հակամետ կարծիքների տեղիք է տվել Շիրակի Դպրեվանքի առաջնորդ Բարսեղ Ճոնի երաժշտական գործունեությունը վկայող Վարդան Արևելցու հաղորդումը: Անդրադառնալով VII դարում Ներսես Գ կաթողիկոսի օրոք տեղի ունեցած մի իրադարձության, պատմիչը գրում է. «Սա մեծ ժողովով առնէր զտօն վարդավառին, և ուր հարց փոխեցին, և ոչ կարացին առնուլ զմիմեանցն. ապա հրամայեաց ընտրել զարժանն և զայն միայն ուսանել, զոր և արար ՚ի ձեռն սրբոյն Բարսղի, մականունն Ճոն կոչեցելոյ, որ էր առաջնորդ սուրբ ուխտին՝ որ Դպրավանք կոչի ՚ի գաւառին Անոյ. որում ասեն, թէ եօթն անգամ ետես զՔրիստոս սքանչելի համարձակութեամբ, վասն որոյ Ճոնընտիր կոչի շարականս՝ որ պաշտի յեկեղեցիս մեր»:²⁵

Մ.Աբեղյանը ենթադրել է, որ նկարագրված «դեպքը երևի XII դարից Ներսես Շնորհալու և իր ժամանակակից՝ «ամենագովելի» և «աստուածաշնորհ» Բարսեղ վարդապետից» (1162թ.) փոխադրված է VII դարը՝ Ներսես Շնորհի ժամանակը:²⁶ Սակայն, ինչպես ցույց է տվել Ն.Թահմիզյանը, XII դարում ապրող Բարսեղ Քենսունցու (որը «Ճոն» մականունը չի կրել) կենդանության օրոք Ներսես Շնորհալին

²¹ Ն. Թահմիզյան, *Անճառք. աշխ., էջ 177:*

²² *Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 90:*

²³ *Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն..., էջ 35:*

²⁴ *Н. Т аг м и з я н, Ован Мандакуни и армянское духовное профессиональное песнопение. V республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусство Армении, тезисы, Ер. 1982, стр 405.*

²⁵ *Հատարումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 69:*

²⁶ *Մ. Աբեղյան, Անճառք. աշխ., էջ 530:*

կաթողիկոս չէր տակավին»:²⁷ Բարսեղ Ճոնը ամենայն հավանականությամբ հեղինակել է «Յարութեան» կոչվող մեծացուսցեների ԱԶ-ԴԿ առանձին շարքի հիմնական մասը,²⁸ և, որ ավելի կարևոր է, Ճոնը հայ հոգևոր ինքնուրույն երգերի անդրանիկ ժողովածուն կազմողն է:

Պատմագրական որոշ վկայությունների աղբյուրագիտական արժեքը բացառիկ է նրանով, որ դրանք ընդգրկում են ստեղծություններ երաժիշտների մասին, որոնց ստեղծագործական ժառանգությանը վերաբերող այլ աղբյուրները շատ սակավաթիվ են կամ էլ բոլորովին չեն պահպանվել: Անդրադառնանաք Անանիա Նարեկացու երաժշտական գործունեության մասին Ուխտանես տախտակագրի և Ստեփանոս Տարոնեցու վկայություններին: Ուխտանեսի, որի Պատմության պատվիրատուն հենց ինքը՝ Անանիա Նարեկացին էր, պատկերավոր նկարագրության մեջ Նարեկացին «բանիբուն Պուետիկոս» և «հռչակավոր Հռետոր» էր,²⁹ և «հոգևորական երգով գեղգեղեամբ գեր ի վերոյ քան զամենեսեան» էր:³⁰ Պուետիկոս, հռետոր անվանումներից ակներև է, որ Նարեկացին իր ժամանակի նշանավոր երաժիշտներից պետք է լիներ: Այդ նրա օրոք էր, որ հիմնադրվեց հռչակավոր Նարեկա վանքը, որի մասին Ստեփանոս Տարոնեցին գրել է. «Այսպէս և յայժմ ժամանակիս շինեցաւ Նարեկ ի Ռշտունեաց զաւառին նոյն կարգադրութեամբ, բազմազարդ պաշտօնապայծառ երգեցողովք և գրական գիտողօք»:³¹

Ընկերվով Նարեկացու մասին վկայությունները՝ Ն.Թահմիզյանը հայտնել է այն միտքը, որ «ձեռագրերում կարող են հայտնաբերվել նրա գրչին պատկանող տաղեր և այլ երգեր»:³² Ն.Թահմիզյանն անդրադարձել է նաև Նարեկացուն վերագրվող «Խրատ քահանայից»-ին, որը դիտվել է իբրև նրա երաժշտական գործունեությունը հավաստող վկայություն:³³ Մակայն, ըստ Հ. Թամիրազյանի, այն Անանիա Նարեկացու աշխատությունը չէ:³⁴ Եվ չնայած դրան, պատմագրական տվյալները հիմքեր տալիս են հոգուտ Նարեկացու երաժշտական գործունեության մասին կարծիքի:

Պատմագրական հիշատակությունների մեջ բացառիկ արժեք է ներկայացնում XII դարի հայ մշակույթի նշանավոր գործիչ Խաչատուր Տարոնեցու երաժշտագիտական գործունեության մասին Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդումը. «էր ի տօնախմբութեան եկեղեցոյն և սուրբ վարդապետն Խաչատուր Տարօնացի, առաջնորդ սուրբ ուխտին, որ կոչի Հաղարծին, այր սուրբ և առաքինի և գիտութեամբ հրոչակեալ՝ մանաւանդ երաժշտական արեստի: ...Սա երբ զխազն ի կողմանս արևելից, զանմարմին եղանակսն ի մարմին ածել, զարարեալսն իմաստնոց, որ ցայն ժամանակս չէ եր սփռեալ ընդ աշխարհս: Սա եկեալ գրեաց և ուսոյց բազմաց»:³⁵ Թեև Կիրակոս Գանձակեցին լռում է նրա ստեղծագործական ժառանգության մասին, սակայն պատմագրի արժեքավոր հիշատակությունը վճռորոշ դեր է կատարել Տարոնեցու ստեղծագործական ժառանգության խրթին հարցերի պարզաբանման գործում: Միակ ստեղծագործությունը, որը հավաստիորեն համարվել է Խաչատուր Տարոնեցու, քահանայի զգեստավորման «Խորհուրդ խորին» շարականի պահպանված երեք տարբերակներից մեկն է:³⁶

²⁷ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Բարսեղ Ճոնը և մասնագիտացված երգաստեղծության ծաղկումը Հայաստանում VII դարում, ԲԵՀ, 1973, N 1, էջ 214-215:

²⁸ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Ներսես Շնորհալիս երգահան և երաժիշտ, Եր., 1973, էջ 19:

²⁹ Ու խ տ ա ն ն ե ս ե պ ի ս կ ն պ ն ս, Պատմութիւն Հայոց, Էջմիածին, 1871, էջ 113-114:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 112:

³¹ Մ տ ե փ ա ն ն ս Տ ա ր ո ն ն ե ց ի Ա ս ն դ ի կ, Պատմութիւն Տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 174:

³² Ն.Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Անանիա Նարեկացու և Նարեկ Վանքի երաժշտական ավանդույթների մասին, «Էջմիածին», 1976, հ.9, էջ 32:

³³ Նույն տեղում, էջ 34-36:

³⁴ Հ. Թ ա մ ր ա զ յ ա ն, Անանիա Նարեկացի, Եր., 1986, էջ 200-201:

³⁵ Կ ի ր ա կ ն ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն..., էջ 211-212:

³⁶ Չայնագրեալ երգեցողութիւնը Սրբոյ պատարագի, Վաղարշապատ, 1878, էջ 192:

Որոշ հեղինակներ Տարոնեցուն են վերագրել զանձերի ու տաղերի զգալի մաս (Հ.Տաշյան, Գ.Զարպիանայան), ոմանք էլ, հակառակը, դրանք դնում են Խ.Կեչա-
նեցու ժառանգության մեջ (Ֆր. Կոնիբիբ, Գ.Հովհաննիսյան): Այնուհանդերձ պետք է հուսալ, որ նոր աղբյուրների հայտնաբերման շնորհիվ ի վերջո լույս կափռվի մեծ երաժշտագետի Խաչատուր Տարոնեցու ստեղծագործական ժառանգության դեռևս մութ էջերի վրա:

Ավելացնենք նաև, որ այդ կարևոր խնդրի մասին արժեքավոր դիտողություն ունի Ն.Թահմիզյանը, որ մի շարք զանձերի գրական տեքստերի համեմատության հիման վրա ենթադրել է, թե «Տարոնեցին սույն և նման զանձերի հորինումով գրիչը կոփելուց հետո է կերտել զգեստավորման երգը»:³⁷

Մինչ այժմ դիտարկված վկայությունները միջնադարյան հեղինակների երա-
ժրշտական գործունեության մասին ընդհանուր տիպի բնութագրումներ էին: Միջ-
նադարյան գրավոր աղբյուրներում հաճախ են հանդիպում նաև վկայություններ այս կամ այն անհատ երաժշտի մասին: Այդպիսի մեծաքանակ վկայություններով լի են հայերեն միջնադարյան ձեռագրերի հիշատակարանները: Նախ մեջբերենք պատմագիրներին. Ստեփանոս Տարոնեցու *Իմաստակն Սամուէլ* (X դար)³⁸ Մատ-
թեոս ՌՒռնիայեցու *Թեոդորոս Ալախտսիկ* (XI դար) և *Խաչիկ* (XI դար),³⁹ «որ էր երաժիշտ ի վերայ ձայնաւոր եղանակաց»,⁴⁰ Գրիգոր Մագիստրոսի *«յաղագս երա-
ժրշտիդ Դանիէլի»* (XI դար)⁴¹ վկայություններ:

Նշենք նաև համարնույթ վկայությունները ձեռագրերի հիշատակարաններից. «Ես նուստ երաժիշտս Թարոսս զփափագումն սրտի իմոյ ու յիշատակ հոգւոյ իմոյ ետու գրել զսուրբ Աւետարանս...» (XIII դար):⁴² «Եւ արդ արարեալ սկիզբն Տաղարանիս ...աղաչեմ զամենեսեան ... յիշեսցիք ի Տէր, և զՅուսեփ երաժշտապետ, որ զարինակն անձանձիբ շնորհեաց» (XIII)⁴³ «Եւ արդ աղաչեմ հողացեալ բերանովս... յիշեսցիք... և զբարի վարդապետ իմ՝ զՍամուէլ երաժշտա-
պետն և մակացու յաստուածայինս...» (XIII դար):⁴⁴ «ՁՀովսէփ եղկելի զստացող եւ զգծող սորա յիշեսցիք ի Տէր, եւ զհոգևոր հայր իմ եւ զուսուցիչ զՓիլիպպոս երաժիշտ» (XIII դար):⁴⁵ «Դարձեալ աղաչեմ յիշել ի տէր զհոգևոր հայրս իմ և զյոյժ երախտաւոր ուսուցիչ իմ զտէր Սահակ բանի սպասաւորս և քաղցրաձայն երաժիշտս» (XV դար)⁴⁶ «...ընդ նմին յիշեցէք զհոգևոր եղբարքս մեր Աւետիք վարդապետն երաժշտականի, որ ուսուց զձայնաւորքն ընդունելի, և զտէր Յովսէփ քաջ փիլիսոփայն, որ բազում աշխատեցաւ ի յետ մեզ յուսուցանելն զդժարախազ շարակունքս...» (XV դար):⁴⁷ «Յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր և աստուած ձեզ յիշողացդ և մեզ յիշելոցս, առհասարակ, ողորմեսցի, ամեն. նաև զհոգևոր հայր իմ զյոյժ երախտաւորն առ հոգևորն և առ մարմնաւորն, զվարժապետն իմ և յուսուցիչն, զանհաս երաժիշտն և քաղցրաձայն զՄեծապարոն սարկաւազն և զուսուցիչն մանկանց Սիոնի, զոր և միոյն հարիւրապատիկ տացէ նմայ Քրիստոս զերկնից արքայութիւն...» (XV դար):⁴⁸

³⁷ Ն. Թ ա հ մ ի գ յ ա ն, Հաղարծնի Վանքը և Խաչատուր Տարոնեցի երաժիշտ վարդապետը, Գիտական աշխատությունների միջբուհական ժողովածու, Արվեստագիտություն, Եր., 1975, էջ 193:

³⁸ Մ տ է փ ա ն ո ս Տ ա ր ո ն է ց ի, Պատմություն, էջ 174:

³⁹ Մ ա տ ք ե ն ո ս Ռ Ւ Ր ն հ ա յ ե ց ի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 215,252:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 244:

⁴¹ Գ ր ի գ ո ր Մ ա գ ի ս տ ր ո ս, Թղթեր, էջ 124:

⁴² Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Եր., 1984, էջ 53-54:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 221-222:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 255-256:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 299:

⁴⁶ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն առաջին, Եր., 1955, էջ 188:

⁴⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Մասն երրորդ, Եր., 1967, էջ 10:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 360-361:

Հիշատակարանները հավաստում են, որ *երաժիշտ* կոչումը միջնադարում տրրվել է ոչ միայն անհատ երգահաններին, այլև հոգևոր երաժշտության հմուտ գիտակներին:

Այժմ անդրադառնանք վկայությունների այն խմբին, որտեղ որևէ հեղինակի (կամ հեղինակների) գործունեության ընդհանուր և համառոտ բնութագրից հետո հիշատակվում է կոնկրետ ստեղծագործություն: Այս տվյալները վճռորոշ դեր են կատարել տվյալ հեղինակի ստեղծագործական ժառանգության ճշգրտման և ամբողջական բնութագրի համալրման գործում: Այսպիսին են, մասնավորապես Մեսրոպ Մաշտոցի և Մահակ Պարթևի ստեղծագործությունների մասին Կիրակոս Գանձակեցու և Կարապետ Մասնեցու հիշատակությունները: Գանձակեցին երկու նշանավոր գործիչների և նրանց աշակերտների գործերի ընդհանուր ցուցակում հիշատակել է ապաշխարության շարականների մասին, որոնք հետագայում վերագրվել են Մաշտոցին. «*Արարին և երգս շարականաց քաղցր և գեղեցիկ եղանակաւ և մեծ խորհրդով ծննդեանն Քրիստոսի և քառասնօրեայ գալստեանն ի տաճարն, մկրտութեանն և եկատրութեանն ի Բեթանիա և յԵրուսաղէմ, մեծի շարաթուն չարչարանացն և յարութեանն, համբարձմանն և հոգւոյ գալստեանն, խաչի և եկեղեցւոյ, և այլ տօնից տերունականաց, և սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան և ամենայն ննջեցելոց, պէսպէս և զանազանս և անթիւս, որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս Հայաստանեայց*»:⁴⁹ Եթե Գանձակեցու վկայությունը ընդհանուր բնույթի է, ապա Կարապետ Մասնեցին ուղղակի է նշել, որ Մաշտոցը երգել է «եղանակ ապաշխարութեան». «*...երգելով գերզս երից մանկանցն, և շարարան եղանակ ապաշխարութեան՝ ըստ թույ աւուրց պահոցն գոր ընկալեալ երգէ եկեղեցի սուրբ*»:⁵⁰

Պատմագրական համաբնույթ արժեքավոր հիշատակություններ են մեզ հասել երեք նշանավոր կաթողիկոսների՝ Կոմիտաս Աղցեցու, Հովհան Օձնեցու և Ներսես Շնորհալու, ինչպես նաև Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերի գործունեության և ստեղծագործությունների մասին: Այսպես, Գանձակեցին արժեքավոր վկայություն ունի Կոմիտաս Աղցեցու նշանավոր «Անձինք նուիրեալք» շարականի մասին. «Յետ տեանն Յովհաննիսի առնու զկաթողիկոսութիւնն տէր Կոմիտաս ամս ութ: Սա շինեաց գաութր տիկնոջն Հռիփսիմեայ զվկայարանն պայծառ և հրաշալի, զի խրթին էր առաջին շինուածն. գտանէ ի նմին զնշխարս ոսկերաց սրբոյն՝ կնքեալ մատանեաւ սրբոյն Գրիգորի և սրբոյն Մահակայ, և ոչ իշխեաց բանալ, այլ իրով մատանեան կնքեալ՝ ամփոփէ անդէն, *արարեալ երգս շարականաց սրբոցն հայերէն այբուբենօք, որոյ սկիզբն է այս*»:⁵¹

Բացառիկ արժեք է ներկայացնում Գանձակեցու հիշատակությունը՝ նվիրված Հովհան Օձնեցու երաժշտաբանաստեղծական ժառանգությանը: Մասնավորապես, անդրադառնալով Եզր կաթողիկոսի քաղկեդոնասեր գործունեության շնորհիվ հայոց եկեղեցում տիրող «անկարգության» բարեկարգմանը ու ծիսակարգի «հայացմանը» ուղղված Օձնեցու ջանքերին, պատմիչը հիշատակել է նաև Գավիթ մարգարեի և Հակոբ առաքյալի տոներին նվիրված կանոնի Հարցի շարականը. «*...և երգեաց շարական հարցին՝ «Մեղաք յամենայնի և զպատուիրանս քո ոչ պահեցաք. արդ խոստովանիմք առ քեզ», որ մինչև ցայսօր պաշտի յեկեղեցիս հայոց, սկսեալ ի ճԻԵ թուականէն մինչև ի ՈՂ թուականս, որ այժմ աւուրս մեր է*»:⁵² Նշենք, որ Օձնեցուն շարականագիրների տարբեր ցուցակներում վերագրվել է ոչ միայն հիշյալ «հարցը», այլև ամբողջ կանոնի երգերի մեծ մասը (Օրհնություն՝ երկու պատկերով, Հարց, Գործք, Ողորմյա, Տեր Հերկնից և Մանկունք և այլ կանոնների երգեր):⁵³

Ինչպես և պետք էր սպասել, ամենաածավալուն և փաստառատ հիշատակությունները վերաբերում են Ներսես Շնորհալու երաժշտական գործունեությանն ու

⁴⁹ Կ ի ռ ա կ ն ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն..., էջ 29-30:

⁵⁰ Կ ա ռ ա պ ե տ Մ ա ս ն ե ց ի, Ներքողեան յաղագս ..., էջ 382:

⁵¹ Կ ի ռ ա կ ն ս Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի, Պատմութիւն ..., էջ 53:

⁵² Նույն տեղում, էջ 69-70:

⁵³ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Գ. Նարեկացին և հայ երաժշտությունը V-XV դդ., Եր., 1985, էջ 188:

քողած ժառանգությանը: Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին գրում է. «...կարգեաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային ոճով շարականս, մեղեդիս, տաղս և ուտանաւորս, քանզի նորա է յարութեան օրհնութիւնն՝ երրորդ կողմն, և աստուածածնի փոխման երկուց ատուրցն, և Պետրոսի և Պողոսի օրհնութիւնն, և մանկունքն և համբարձին, ... և Որդւոցն որոտման օրհնութիւն և շարական մի Անտոնի, և երկու Թժողոսի և մի քառասնիցն, և մի առաքելոցն, և աւագ շարաքին երից ատուրց օրհնութիւն, երկուշարքին, երեքշարքին, չորեքշարքին, և երկու շարական յարութեան ճաշոյ, և Նինուէացոցն, և հրեշտակապետացն, և Վարդանացն, և այլ քազում շարականս: ...արար նա երգս և ուսոյց այնոցիկ, որ պահէին զբերդն»:⁵⁴ Ի դեպ, XIII դարից ի վեր վարքագրական աղբյուրների մեջ Գանձակեցու Պատմությունը Ներսես Շնորհալու ստեղծագործական ժառանգությունն առավել մանրամասն նկարագրող աղբյուրներից է: Ավելին, Գանձակեցու հիշատակությունը իրավամբ համարվել է այլ աղբյուրների ճշգրտման կարևոր միջոց: Հատկապես կարևորում ենք պատմիչի այն հաղորդումը, թե «արար նա զքարոզ սրբոյ պատարագին»: Եթե նկատի ունենանք, որ Պատարագամատույցի բարեկարգման մասին այլ հիշատակություններ չեն պահպանվել, ապա Գանձակեցու վերոբերյալ հաղորդումը, իրոք, շատ խոսուն ու ծանրակշիռ փաստի արժեք է ստանում:

Ըստ Ն.Թահմիզյանի, հնարավոր է ենթադրել, որ Գանձակեցին տվյալ դեպքում նկատի ունի մի հայտնի, ծավալուն ու ամբողջական միավոր, ինչպիսին է Հայոց Պատարագում սարկավազի քարոզներից «Եւ եւս խաղաղութեան...»-ը:⁵⁵ Միաժամանակ նա նաև այն կարծիքին է, որ «Չայնագրյալ Պատարագում սարկավազի քարոզների այլ եղանակներ ևս (իսկ որոշ դեպքերում՝ գուցե և խոսքերի վերախմբագրումը) պատկանում է Շնորհալու գրչին»:⁵⁶ Կ. Գանձակեցին առավել որոշակի է խոսել Շնորհալու, այսպես կոչված, արտապաշտամունքային⁵⁷ ստեղծագործությունների մասին («Յիշեսցուք ի զիշերի», «Չարթիք փառք իմ», ուշագրավ հանելուկներ), որոնք «ասասցեն ի զիներբուս և ի հարսանիս»:⁵⁸

Կիրակոս Գանձակեցին ունի նաև մեկ այլ հիշատակության, որը Հովհաննես սարկավազ Իմաստասերի երաժշտական գործունեությունը վկայող նույնպես միակ աղբյուրն է. « արար և շարական Ղևոնդեանցն քաղցր եղանակաւ և յարմար քանիւ, որոյ սկիզբն է. «Պայծառացան այսօր սուրբ եկեղեցիք», զրեաց սա և զիրս աղօթից. զրեաց և օրինակս ստոյգ գրոց»:⁵⁹

Մինչ այժմ նշված պատմագրական հիշատակությունները երաժշտագիտական ուսումնասիրություններում ընդունվել են անվերապահորեն: Մինչդեռ կան նաև այնպիսիները, որոնք առայսօր տարակարծություններ են առաջացնում: Այդպիսին է Վարդան Արևելցու հիշատակությունը VII դարում Աշոտ Պատրիկ Բագրատունու՝ Դարույնքի Ամենափրկիչ եկեղեցու նավակատիքի առիթով հորինած և կատարած «Չորս ըստ պատկերին քում» շարականի մասին. «(Աշոտ-Հ.Մ.) շինեաց զԴարօնից եկեղեցին յանուն փրկչական պատկերին, զոր երեր որդի նորա յարևմտից, մասամբ. և ՚ի նաուկատիսն երգեաց Չորս պատկերին»:⁶⁰ Այն, որ հայոց պաշտոներգության մեջ կարող էր ընդգրկվել աշխարհիկ հեղինակի ստեղծագործություն, եզակի երևույթ չէ միջնադարում:⁶¹ Վիճահարույց մեկնությունների առիթ է հանդիսացել պատմիչի հիշատակած հեղինակի և շարականագիրների միջնադարյան մի շարք արժեքավոր ցուցակների տվյալների

⁵⁴ Կ ի ռ ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, Պատմութիւն ..., էջ 118-120:

⁵⁵ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Ներսես Շնորհալին..., էջ 42:

⁵⁶ Նույն տեղում:

⁵⁷ Օգտագործել ենք Ն.Թահմիզյանի տերմինը, որով նշվել են բնույթով կրոնական, սակայն պաշտոներգությունից դուրս կատարվող երգեցողությունները:

⁵⁸ Կ ի ռ ա կ ո ս Գ ա ն ձ ա կ ե յ ի, Պատմութիւն ..., էջ 147:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 113:

⁶⁰ Հատարումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, Վենետիկ, 1862, էջ 71:

⁶¹ Հիշենք Խոսրովիդուխտ Գողթնեցուն

անհամապատասխանությունը:⁶² Գրանցում իբրև հեղինակ նշված է Գրիգոր Մագիստրոսը, որը նույնպես հայոց բարձրաշխարհիկ տոհմի ներկայացուցիչ էր և նաև բազմաշնորհ արվեստագետ: Ուշագրավն այն է, որ փաստերի այս հակադրության մեջ այնուամենայնիվ ավանդաբար նախընտրելի⁶³ է համարվում Արևել-ցու հիշատակությունը: Թեև խնդրի համակողմանի քննությունը, որ բողոքովին վերջերս կատարվել է Ա.Արևշատյանի կողմից,⁶⁴ աղբյուրագիտական և տեքստա-բանական մանրագնին վերլուծությամբ հիմնավորվում է Գրիգոր Մագիստրոսի հեղինակման փաստը՝ XI դարում Հավուց Թառի վանական համալիրի վերակառուցման մեծածավալ աշխատանքի շրջանակներում:⁶⁵ Այս պարագայում ամենայն հավանականությամբ կասկածելի է դառնում այն աղբյուրի հարցը, որից օգտվել է Արևելցին: Կարելի է ենթադրել, որ իր ժամանակին Աշոտ Պատրիկ Բագրատունին ևս հորինել է, և այդ մասին ինչ-ինչ հիշատակումներ պատճառ են հանդիսացել, որ Վարդան Արևելցին նույնացներ այդ ստեղծագործությունները:

Հայագիտության մեջ իրարամերժ մեկնություններ են առաջացրել նաև Ստեփանոս Սյունեցի նույնանուն երկու երաժիշտների մասին հիշատակությունները, որոնք հանդիպում են Կիրակոս Գանձակեցու, Ստեփանոս Օրբելյանի և Թովմա Մեծոփեցու աշխատություններում: Նշենք, որ կասկածի տակ է առնվել նրանց գոյության փաստն իսկ:

Երկու տարբեր հեղինակների գոյությունը հավաստող հիշատակություններ են Գանձակեցու արժեքավոր վկայությունները, որոնք առաջին անգամ մանրագնին քննել է Մ. Չամչյանը: Ստեփանոս Սյունեցի Բ-ի մասին նշել է Մանուկ Աբեղյանը, որը, սակայն չի անդրադարձել Ստեփանոս Սյունեցի Ա-ի ժառանգության խնդրին:⁶⁶ Ն.Թահմիզյանը ևս, հենվելով Մ. Չամչյանի տեսակետի վրա, Գանձակեցու տվյալներից բխեցրել է երկու տարբեր հեղինակների գոյությունը:⁶⁷

Անդրադառնանք դրանց: Կիրակոս Գանձակեցին նախ Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսի մասին հիշատակել է V դարի թարգմանիչների թվում,⁶⁸ այնուհետև նույնանուն հեղինակ է նշվել նաև հաջորդ էջում քերականների և թարգմանիչների շարքում:⁶⁹ Ըստ Ն.Թահմիզյանի՝ Ստեփանոս Սյունեցի առաջինը V դարի հեղինակ է, մինչդեռ երկրորդը՝ VIII: Որոշ աղբյուրներում, օրինակ հայամավորքներում Ստեփանոս Սյունեցի Ա-ն հիշատակվել է նաև Ստեփանոս Ասողիկ մականունով:⁷⁰ Ստեփանոս Սյունեցի Ա-ին այդպես է անվանել նաև Թովմա Մեծոփեցին:⁷¹ Արժեքավոր մանրամասներ ունի նաև Ստեփանոս Օրբելյանը. «... քաժանեաց և գութն ձայնսն և կարգեաց, շարեաց զՅարութեան օրհնութիւնսն, երգեաց և կցուրդս քաղցրահամս, յարմարեաց և զստողոզին Յինանց եօթն եղանակօք յոյժ խորհրդատր, և զպահոցն որ յաղուհացսն երգի. մեկնեաց և զխորհուրդ գիշերային պաշտմանն»:⁷²

Թվում է, որ Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդումը հավաստում է Հարության ավագ Օրհնությունների՝ VIII դարի հեղինակ Ստեփանոս Սյունեցու լինելը (Ս. Ամատունի, Մ. Օրմանյան և ուրիշներ): Մինչդեռ Աբեղյանը, ապա նաև Ն.Թահմիզյանը այն հակառակ մտքին են, որ հիշյալ օրհնությունները կարող էին ստեղծվել

⁶² Տե՛ս Ա.Արևշատյան, Ով է «Ձորս ըստ պատկերին քում» շարականի հեղինակը, «Էջմիածին», 1997, Գ-Ե:

⁶³ Նշենք, որ այսօր էլ այդ ավանդույթը պահպանում է իր գործառույթը հոգևոր երգերի ժողովածուներում:

⁶⁴ Ա. Արևշատյան, նշվ. աշխ., էջ 539-540:

⁶⁵ Նույնը:

⁶⁶ Մ. Արևշատյան, նշվ. աշխ., էջ 539-540:

⁶⁷ Ն. Թահմիզյան, Սյունեցի համանուն երկու երաժիշտներ և Հարության ավագ օրհնությունները, «Էջմիածին», 1973, հ.2, էջ 32:

⁶⁸ Կիրակոս Անճաղի, Պատմութիւն ..., էջ 28:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 29:

⁷⁰ Ն. Թահմիզյան, Սյունեցի համանուն..., էջ 32:

⁷¹ Թովմա Մեծոփեցու, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 38:

⁷² Մեծոփեցու Օրբելյան, Պատմութիւն ..., էջ 139:

ավելի վաղ:⁷³ Հետևաբար, ըստ վերջինի, մարգարեական օրհնությունների հարա-
տությամբ հորինված կցուրդները վերագրելի են Ստեփանոս Սյունեցի Ա-ին:⁷⁴

Ժամանակակից շարականագիտությունը, հիմնվելով բանագիտական ուսում-
նասիրության վրա, հանգել է այն կարծիքին, որ իրենց լեզվա-ոճական բնորոշիչ-
ների առումով հիշյալ օրհնությունները չէին կարող ստեղծվել վաղ միջնադարում և,
հետևաբար դրանց հեղինակը Ստեփանոս Սյունեցի Բ-ն է:⁷⁵

Պատմագրական հիշատակությունները բացառիկ կարևոր արժեք են ներկա-
յացրել հատկապես այն դեպքերում, երբ դրանք այս կամ այն ստեղծագործության
գոյության փաստող միակ աղբյուրն են: Այդպիսիներից է VII դարում աղվանից
իշխան Ջվանշիրի մահվան առիթով Դավթակ Զերթողի հորինած Ողբի մասին
Մովսես Կաղանկատավացու հիշատակությունը. «Յայնժամ ճարտասան ոմն ՚ի մէջ
անցեալ, տեղեակ արհեստական իմաստից, Դաւթակ անուն կոչեցեալ՝ հնագի-
տական վարժիւքն յաջողակ և վերձանական քերթութեամբ յառաջադէմ, յառատա-
բեր բանից պաճուճանացն ճարտարութեամբ և քաջապէս հրատարակող, լեզու ու-
նելով նման երագագիր գրչի, սա յոլով աւուրքք յառաջ ժաման էր ՚ի դրան
արքունի: Եւ իբրև հասանէր օրհասական շշուկն ՚ի վերայ արևելից աշխարհիս
սակս յանկարծահաս սպանման մեծի գօրավարին, յայնժամ սկսաւ նա *երգել ըստ
ալֆաֆիտաց գլխակարգութեանց զողբս զայս ՚ի վերայ բարեացապարտին
Ջիվանշիրի*»: ⁷⁶ VIII դարի կին երաժիշտ Սահակադուխտ Սյունեցու հորինած
շարականի մասին է հիշատակել Ստեփանոս Օրբելյանը. «Էր և սորա քոյր մի՝ ի
մանկութենէ ստացեալ զվարս կուսութեան և առանձնացեալ ի ձորակին Գառնոյ
յայրի միոջ, և անտեսանելի վարս ճգնութեան կրէր յանձին. որոյ անուն
Սահակադուխտ: Սա յոյժ հմուտ էր երաժշտական արհեստին, որ և ի ներքոյ
վարագոյրի նստեալ ուսուցանէր զբազումըս: *Եւ արար կցուրդս և մեղեդիս
քաղցրեղանակս, յորոց մին՝ Սրբուհի Մարիամ, որ իւրով անուամբն է յօրհնեալ*»: ⁷⁷
IX դարում Արծրունյաց իշխան Մուշեղի հորինած երգի մասին հիշատակել է Թով-
մա Արծրունին. « էր վարժեալ Աստուածաշունչ գրոց և ընդել և ծանոթ էր ճարտա-
սանական հրահանգիցն՝ եղ առյայն ժամու իմացական տեսութիւնն զերգս՝ որոյ
սկիզբն է՝ «Անգրադել ական սրտի նայեցող անձն իմ ի միսսանգամ գալուստն», ե
տուն ի յութերորդ վանգէ»: ⁷⁸ Գրիգոր Խլաքեցու (XV դար) ստեղծագործություն-
ների մասին է հիշատակել Թովմա Մեծոփեցին. «*Եւ բազում երգս զանձուց և
տաղից յիշատակ թողեալ ինքնեան՝ յոյժ տօնասէր եւ պատուող սրբոց մինչև զի ոչ
եղեալ է և ոչ լինելոց է*»: ⁷⁹

Արժեքավորելով անհատ երաժիշտների մասին պատմագրական հիշատակու-
թյունների նշանակությունը հայ միջնադարագիտության մեջ, կարող ենք կատարել
հետևյալ եզրահանգումները. պատմական աղբյուրներում ընդգրկված փաստերը
հաճախ եզակի բնույթի նյութ են պարունակում; համադրվելով մատենագրական
այլ աղբյուրների տվյալների հետ՝ դրանք լուրջ կռվաններ են՝ այս կամ այն հեղի-
նակի կյանքի ու ստեղծագործության մանրամասների ճշտման հարցում; հիշյալ
աղբյուրների ամբողջական և համահավաք ուսումնասիրությունը մեծապես կըն-
պաստի միջնադարյան երաժիշտ երգահանների համաստեղծության համալրմանն
ու նորովի արժեքավորմանը:

⁷³ Մ. Ա ք ե ղ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 340:

⁷⁴ Ն. Թ ա հ մ ի զ յ ա ն, Սյունեցի համանուն..., էջ 35:

⁷⁵ Տե՛ս Չայնագրեալ Շարական հոգևոր երգոց, Եր., 1997, Առաջաբան, էջ XVIII:

⁷⁶ Մովսիսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Ս., 1860, էջ 179:

⁷⁷ Մ տ ե փ ա ն ո ս Օ ը բ ե լ ե ա ն, Պատմութիւն նահանգին Միսական, Թ., 1910, էջ 139:

⁷⁸ Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ Պատմութիւնն տանն Արծրունեաց, Թ., 1917, էջ 297:

⁷⁹ Թ ո Վ մ ա Մ ե ծ ո փ ե ց ի, Պատմութիւն Լանկ- Թամուրայ ..., էջ 42:

**УПОМИНАНИЯ ОБ АВТОРАХ-МУЗЫКАНТАХ В АРМЯНСКОЙ
СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИОГРАФИИ V-XV ВВ.***_____ Резюме _____**_____ А. Степанян _____*

Среди прочих письменных источников, историография является важнейшей составляющей в изучении жизни и творчества армянских средневековых авторов-музыкантов-гимнотворцев. Различаются следующие типы упоминаний: а) упоминается имя автора-гимнотворца или музыканта индивида. в) кроме упоминания имени автора перечисляются его произведения.

В статье дана научная оценка целостно-комплексного изучения письменных историографических источников.